

DMC 150

U. Hoffmann 9/11/09

ԳԻՐԲԼ

ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՍՍԱԳԻՐ

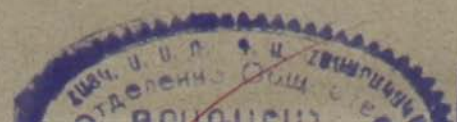
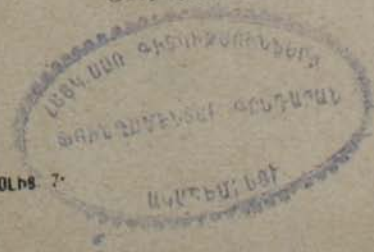
ՏԱՍՆԵՒՉՈՐՍԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1909

№ 1

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

ԽԻՅԼԻՍ
ԷԼԵՏՐԱՅԱՐԴ ՏՊԱՐԱՆ ՈՐ. Ն. ԱՂԱՆԱՆՍԻ, ՊՈԼԻՑ. 7.
1909

ՀԱՅԵՐԸ ՌՈՒՍԻԱՅՈՒՄ

Ա.

Սովորաբար Ռուսսիայի պատմութիւնը սկսում են 862 թուից, երբ Սլավոնների մի քանի ցեղեր միանում են Վարեագ իշխանների կառավարութեան ներքոյ։ Վերոյիշեալ թուին ռուս-սլավոններին մենք հանդիպում ենք Նովգորոդի շուրջը, մինչդեռ դրանից առաջ նրանք բնակուելիս են եղել այժմեան Կիևի և Կրակովի մէջտեղ գտնուած երկրում։

Առաջին իշխաններին—դար ու կիսուայ ընթացքում—յաջողում է նուաճել շրջակայ ուրիշ սլավոն ցեղերին էլ ու մայրաքաղաքը դէպի հարաւ՝ Կիև տեղափոխել։ Այդ քաղաքը գտնուում էր Բիւզանդիոն տանող ճանապարհի վերայ, իսկ Բիւզանդիոնը Վարեագ իշխանների համար նոյնչափ հրապոյր ունէր, որչափ Հռովմը միջնադարեան բարբարոս ցեղերի իշխանների համար։ Բիւզանդիոնը դառնում է նրանց արշաւանքների կէտ—նպատակը։ Դնեպր գետով նրանք իջնում էին Սև ծով և ապա Բալկանեան թերակղզու մօտով լողում էին դէպի Բիւզանդիոն։ Այսպէս չուեց 907 թ. Օլէգը, նրանից յետոյ Իգորը, Սվեստոսլավը, Օլգան, Վլադիմիրը։ Վերջինս 988 թուին բիւզանդացիների միջոցով քրիստոնէութիւն է ընդունում, հռչակաւոր մայրաքաղաքի հետ առևտրական կապեր է հաստատում, և, իր նախորդների գործը շարունակելով, ու նրանց գերազանցելով՝ ամրացնում է Բիւզանդիայի

հետ Ռուսսիայի ունեցած կուլտուրական կապերը: Իր այդ արշաւանքների ժամանակ նա նուաճում է Ղրիմ թերակղզու Կոչսուռն քաղաքը և առ հասարակ լայնացնում է Ռուսսիայի սահմանները դէպի հարաւ և արեւելք:

Չնայած ներքին երկպառակութիւններին՝ Ռուսսիայի սահմանները տարեց տարի մեծանում էին, այնպէս որ XIII ըդ դարում, Թաթարների արշաւանքների ժամանակ, Ռուսսիան, արդէն մի լայնատարած երկիր էր ներկայացնում, որը արեւմտքից շրջապատուած էր էստէրով, Լիվերով, Լեհացիներով և ուրիշ սլավոն ազգերով. հիւսիսից—Ֆիններով ու Կասէյներով. հարաւում Պօլօվցիների նման թափառական ցեղեր, իսկ արեւելքում Իթիլ (Վօլգա) գետի ափերով բնակւում էին բազմաթիւ մանր ազգութիւններ՝ Մօրդվացիներ, Բուլղարներ, Ղազարներ և այլն: Այս կողմերում յետոյ հաստատուեց Թաթարական Ոսկէ խանութիւնը:

Բ.

Մինչ այդ կողմերում ծագում էր Ռսների աստղը՝ այնտեղ, փոքր Ասիայի խորքերում, մի բուռն Հայեր բուրրում էին իրանց պատմական կեանքի նշանաւոր Բագրատունեաց շրջանը, կուլտուրապէս և քաղաքականապէս զարգացած ժողովուրդ ներկայացնելով: Դարերի ընթացքում նրանք շփուել էին դրացի և հեռաւոր բազմաթիւ ազգերի հետ, վաճառականական կապեր էին հաստատել, ենթարկուել էին օտարների ազդեցութեանը և իրանք էլ ազդել էին ուրիշների վերայ:

Պէս-պէս արհաւիրքները, քաղաքական և կրօնական երկպառակութիւնները, այլ և այլ վաճառականական և կուլտուրական շահերը ստիպել էին Հայերին շատ վաղ թողնել իրանց—շատ անգամ անհիւրընկալ—հայրենիքը և օտարութեան մէջ բաղտ որոնել:

Հայերը երբէք կղզիացած չեն ապրել, ուստի հա-

ւանական է, որ նրանք շփուած լինեն Ռուս ժողովրդի հետ վերջնիս ինքնուրոյն և պատմական կեանքի հէնց առաջին քայլափոխին. բայց մենք չենք կարող մինչև իսկ մօտաւորապէս որոշել թէ երբ է (որ դարձմ) տեղի ունեցել այդ առաջին շփումը, երկու ազգերի հանդիպումը: Պէտք է ենթադրել, որ նախ և առաջ Ռուսսիայի վրայով անցել են հայ վաճառականները, երթևեկելով Արևելքից — Արևմուտք, միջնորդ հանդիսանալով Եւրոպացի 1) և Ասիացի վաճառականների միջև: Առևտրական այդ ճանապարհը պէտք է անցնելիս լինէր այժմեան Հարաւային Ռուսսիայով, մօտաւորապէս հետեւեալ ուղիով՝ այժմեան Ունգարիայի կողմերից, ցամաքով, Պօլովցիների (նախկին սկիւթացւոց) դաշտավայրով մինչև այժմեան Ազով (նախկին Ազախ) ծովը, յետոյ Դոն (նախկին Թանայիս) գետով մինչև Վօլգա (նախկին Իթիլ) գետը: Արևմտեան Եւրոպայի նոյն կողմերից կարելի էր գալ և ջրով Դոնայով կամ հիւսիսային Դնէստրով իջնել Սև ծով. այստեղից կարելի է երթալ Բիւզանդիոն, Տրապիզոն և կամ մտնել Ազախ ծովը ու Դոնի վրայով էլի հասնել Իթիլ գետին: 2)

Ղրիմի հարաւային ափերը այս առևտրական երթևեկութիւնների հանգստի վայրերն են եղել:

Իթիլ գետով վաճառականները բարձրանում էին հիւսիս, դէպի Բոլղարական հարուստ թագաւորութիւնը. կամ իջնում էին մինչև այժմեան Արտրիա քաղաքը, որը Իթիլ էր կոչվում և որի Խազարան կոչուած մասում արևելեան և արևմտեան վաճառականները իրանց պահեստները ունէին: Շատ անգամ վաճառականական նաւերը մտել են Կասպից ծովը, հասել են նրա հարաւային ափ-

1) Այսպէս է Соловьев-ի, Карамзин-ի, Костомаров-ի և այլ ռուս պատմաբանների կարծիքը: Տես նաև История Армянскаго Народа С. Г. Гинка. м. 1833 г. часть I II, Գ. Գաւառիւսի և ճամարանական ճառը, Գր. Ջանշեանի յօդուածը ևայլն:

2) А. Сувботинъ, Къ вопросу о торговых сношеніяхъ Россіи съ Востокомъ, Вѣстникъ воспитанія № 6, 1906 г.

րին, և Անդրկովկասեան ու Փոքրասիական աղգերի հետ առևտուր են ունեցել:

Արևելեան և արևմտեան աղգերի այս յարաբերութիւնների ժամանակ անտարակոյս վերջին դերը չեն կատարել հայերը, որոնք ի վաղուց հետէ առևտուր են ունեցել Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և գուցէ Զինաստանի հետ: Եւրոպացի վաճառականների համար նրանք պէտքէ լաւ միջնորդներ և մատակարարողներ լինէին, մասնաւորապէս Կասպից ծովի կողմերում:

Գ.

Հայերը կարող էին Ռուսսիա մտնել հարաւից, Արևելքից, մասամբ էլ Արևմտքից, եթէ նախօրօք գտնուում էին Եւրոպական երկրներում: Հարաւային կողմից Ռուսսիա մտնելուց առաջ Հայերը պէտք է որ նախ ծանօթանային Սև ծովի Փոքր Ասիական և Կովկասեան ափերի հետ, մտնէին Սև ծովը, անցնէին Ղրիմու թերակղզու կողմերը: Այդ գործը հայերը կատարել էին դեռ Յոյների և Հռովմէացիների տիրապետութեան ժամանակ, առևտրական կապեր հաստատելով ոչ միայն Աթէնքի և Հռովմի հետ, այլև Փոքր Ասիայի ծովեզրեայ գաղութների հետ: Մասնակցելով Յունական և Հռովմէական նուաճողական պատերազմներին—Հայերը անշուշտ լաւ ուսումնասիրած կլինէին ամբողջ Սև ծովը և նրա բոլոր երեք ափերը: Գուցէ այդ ժամանակներում այդ վայրերում առաջին հայ գաղթականութիւններն էլ են հաստատուել: Աւելի քան հաւանական է, որ արդէն 1 դարում Ք. ա. հայերը երևացին Ղրիմում, երբ Հայոց թագաւորի փեսայ Միհրդատը հաստատուեց այդ կողմերում, իբրև Ոսփորեան թագաւոր: 1 Անտոնեան կայսրը Ոսփորը Հայաստանի հետ միասին տալիս է Պօլէմօսին. իսկ սրա որդին Զէնինը ժառանգութիւն է ստանում միայն Հայաստանը: Բայց Հայաստանի թագաւոր կոչուելով հանգերձ նրանք շարու-

նակում էին ապրել Ղրիմում և հաւանական է, որ Հայերը այդ միջոցին քաղաքական և առևտրական յարաբերութիւններ հաստատէին հռչակաւոր Ոսփորեան թագաւորութեան զանազան վաճառական վայրերի հետ: 1)

Սև ծովի Բալկանեան ափերի հետ հայերը ծանօթացան նոյնպէս շատ վաղ, յամենայն դէպս Անիի առաջին աւերումից (XI դ.) շատ առաջ: Յայտնի Հայագէտ Պ. Ն. Մառը կարծում է, որ Քաղկեդոնի ժողովից յետոյ հայերի մէջ երկու մեծ կուսակցութիւն է կազմուել՝ Քաղկեդոնականների և Հակաքաղկեդոնականների և որ վերջիները, որպէս ազգային ուղղութեան ներկայացուցիչներ, յաղթող են հանդիսացել ընդհանուր պայքարում: Քաղկեդոնականներն էլ, քաղաքականապէս յաղթուած, դուրս է հալածուած, ստիպուած են եղել սակաւ առ սակաւ գաղթել դէպի այն երկիրները, ուր ապրում էին նրանց դաւանակից ազգերը՝ Վրացիները և Բիւզանդացիները: 2) Պէտքէ կարծել, որ Բիւզանդական Հայագգի զօրավարների, նախարարների, վերջապէս կայսրների (մասնաւորապէս ամբողջ Մակեդոնեան կոչուած կայսերական տոհմը) մեծ մասը այս Հայաստանից գաղթած ուղղափառ հայերից են դուրս եկել: Բայց Բիւզանդական կայսրութեան լայնածաւալ սահմաններում ուրիշ շատ հայեր էլ կային, որոնց մի մասը Բիւզանդիոն էր գաղթել քաղաքական հանգամանքներից ստիպուած 3), մի մասը վարձկան զինուորներ էին, մի մասը—վաճառականներ, որոնք ապրում էին գրեթէ բոլոր ծովեզրեայ մեծ քաղաքներում. չմոռանանք

1) Станиславъ Сестренцевичъ Богунъ, Исторія Царства Херсонск Таврическаго I и II т. 1806 г.

В. Х. Кондараки Въ память столѣтія Крыма, М. 1883 г. т. т. 1—10.

2) Марръ Н. Аркаунъ, монгольское названіе христіанъ, въ связи съ опросомъ об армянахъ Халкедонидяхъ. Византійскій Временникъ № XII, 1906 г.

3) Մ. Ахоев-ի անպիտան գրքի մէջ, չգիտեմ ինչ աղբիւրների հիման վրայ, յիշում է, իբր թէ VIII-դ, Շապուհ Ամասունին, ներուելով Արար-ներից, թողնում է հայրենիքը և 12,000 հայերով գաղթում է Բիւզանդիոն. իսկ այնտեղից հետեւել երկու դարերի ընթացքում զբաղւած սերունդը գաղթում է դէպի Իտալիա, Ունգարիա, Լեհաստան, Ռուսիա և Ղրիմ...

յիշել նաև Պաւլիկեան աղանդաւորների գաղութը, որ բունի կերպով բնակեցրած էր Բիւզանդիայի և Բուլղարական թագաւորութեան սահմանազլիւում (IX րդ դարում):

Հայերի վարկը և նշանակութիւնը Բիւզանդական կայսրութեան մէջ շատ մեծ էր. արդէն VI րդ դարուց սկսուած Բիւզանդական կայսերական գահի վերայ մենք բազմած ենք տեսնում քաջարի Հայ զօրավետներին: 1) 708 թուին հայ աքսորական զօրավարի առաջնորդութեամբ ապստամբում է Քերսոնէ քաղաքը և Յուստինիանոսին ջարդելուց յետոյ նրան կայսր է հրատարակում: Այդ վարդան զօրավարը Փիլիպպէոս անունով թագաւորում է Բիւզանդիոնում 711 թուից մինչև 713 ը 2): Մի ուրիշ վարդան, հարիւր տարի անցնելուց յետոյ, նոյնպէս ապստամբում է, բայց սնյաջող. նրա սկսած գործը շարունակում են նրա ընկերները, որոնցից Միքայէլին (Հայազգի) կրկին յաջողւում է գահ բարձրանալ: Լէօն V-ը (813-820) նոյնպէս հայ էր: Վերջապէս Բագիրլիոս I ը (Բարսեղ) 876 թուին սկիզբն է դնում Հայկազեան տոհմի գահակալութեան, որը գրեթէ 200 տարի է տևում: Մակեդոնիայից եկած լինելով այդ տոհմը Մակեդոնեան կոչուեց 3):

Հայազգի կայսրները չէին ծածկում իրանց հայ լինելը (մինչև իսկ աշխատում էին ապացուցանել, որ իրանք Արշակունեաց տոհմից են). շատ անգամ ամուսնանում էին հայազգի զօրավարների և պալատականների աղջիկների վերայ:

1) Այդ մասին յիշատակում են հայ և բիւզանդական պատմաբանները. տես Собрание Актовъ, относящихся къ обозрѣнію исторіи армянскаго народа I, II и III част. М., 1836—1838.

2) Ն ե կ ի փ ո ռ ո ս ի մ օ տ ա ս ս ու ծ է՝ Berdunem guemnam armenum eudem imperatorem salutant... տես նոյնպէս Кеннетъ, О древностяхъ южнаго берега Крыма, С. П. Б. 1837, Եւ. Հ. Մ. Բ ժ շ կ ե ա ն ց՝ ճանապարհորդութիւն Ի Լեհաստան 1830, Վենետիկ.

3) Հայազգի կայսրների մասին տես Գ ե լ ց ե ը-ի բիւզանդական կայսրների պատմութիւնը. նոյնպէս բիւզանդադէս А. Васняевъ-ի Византия и Арабы исламизация восточныхъ провинцій, երկնորս Մասնաւորապէս Մակեդոնական տոհմի մասին նա յօդուած ունի Византийскій Временникъ Ժողովածուի XII հատորում (1906):

Հայ տարրը այդ ժամանակուայ բիւզանդական կեանքի բոլոր ասպարէզներում նշանաւոր դեր էր խաղում. մասնաւորապէս զօրքի մէջ, ուր ոչ միայն Հայ սպաներ ու հրամանատարներ կային, այլ և ամբողջ գնդեր հայ զինուորներից բաղկացած:

Դ.

Ահա այս չեզոք—բիւզանդական հողի վերայ տեղի է ունենում Հայերի և Ռոմների միջև առաջին շփումը, որի մասին մենք ունենք արդէն պատմական, գրաւոր տեղեկութիւններ: Ռուս իշխանները իրանց զօրագնդերով ընդհարւում էին Քէրսօնացիների, Բուլղարների), Բիւզանդացիների հետ. մտնում էին նրանց սահմանները, դաշն էին կապում ևայն. նրանք կարող չէին գործ չունենալ Բիւզանդացի Հայազգի կայսրների, պալատականների, զօրավարների և նոյնիսկ զինուորների հետ: Հայկազեան տոհմի տիրապետութեան օրով, երբ Բիւզանդական պալատում բազմաթիւ հայ բարձրաստիճան պաշտօնեաներ կային—թիկնապահների թւում յիշում են նաև ոսները:

Այսպէս 946 թուի մի պալատական ընդունելութեան ժամանակ պալատում եղել են բազմաթիւ քրիստոնէութիւն ընդունած ոսներ՝ զինուած սրերով և ձեռներին դրօշակ: 2)

Այստեղ շփուելուց և միմեանց ծանօթանալուց յետոյ —հայ և ռուս զինուորները միասին, մի դրօշի տակ, պատերազմում են բիւզանդական զօրքերում և նաւատորմովում, ընդդէմ արտաքին թշնամիների, իհարկէ գլխաւորապէս ընդդէմ Արաբների: Իմերոս զօրավարի արշաւանքի ժամանակ (910 թ.) նրա զօրագնդի մէջ բացի Թրաքիացիների, Մակեդօնացիների և այլոց կային նաև հայեր

1) Քորսուն կամ Ներսէիս Ղրիմու ծովափնայ քաղաք էր: Այստեղ խօսքը Բուլղանեան բուլղարների մասին է:

2) *См. Карамзинъ История Государства Россійскаго т. I, прим. 384.*

և 700 հոգի ռաներ. վերջիններս երևի օգնութեան էին եկել Բիւզանդացիներին Օլէգի հետ կապուած պայմանագրի (907 թ) հիման վերայ: Հայ ղեկավարների թիւը 2000 էր՝ Սեբաստիայից 1000 ձիաւոր, Պուտանիայից — 500 և Պրինէից — 500. Կոնստանդինոս Բերքիւլուժանը հաղորդում է նաև թէ քանի էին ստանում օրական հայ ձիաւորները: 1) 949 թուի Կրէտական արշաւանքի ժամանակ ևս Բիւզանդական զօրքի և նաւատորմի մէջ յիշուում են ի միջի այլ ազգերի ռաները (600 հոգի) 2) և հայերը (Անատոլուց—1000 հոգի, Թրաքեսիական թէմից—փոխադրուելու համար պատրաստի նաւեր չլինելու պատճառով—փոխանակ 600-ի, միայն—50 հոգի 3): Սիկիլիայի դէմ մղուած պատերազմի ժամանակ էլ (964 թ.) Բիւզանդական զօրքի մէջ գտնուում էին բացի յոյներից, նաև պարսիկներ, ռաներ, հայեր:

Յայտնի է, որ ռուսաց Օլգա իշխանուհին Բիւզանդիոնում քրիստոնէութիւն է ընդունում, իսկ նրա թոռը՝ Վլադիմիրը, նոյնպէս Բիւզանդացիների ազդեցութեան տակ քրիստոնէութիւն ընդունելով — 988 թուին բռնի կերպով քրիստոնէութեան գիրկն է դարձնում նաև իր հպատակ ռուս ժողովուրդը: Այդ իշխանը ամուսնացել էր հայազգի Ռոմանոս II կայսեր Աննա աղջկայ հետ, որը Ռուսիա գնալով հաւանօրէն տարած լինի իր հետ իր պալատական կանանց և սեփական թիկնապահներին. չպէտք է մոռանալ, որ նա հարս էր գնում բարբառոս երկիր, Ահա այդ շքաւմբի և պալատականների մէջ է հարկաւոր որոնել այն հայերին, որոնք առաջին անգամ եկան Ռուսիա և սկսեցին ծառայել ռուս արքունիքում:

1) См. А. А. Васильевъ, Византия и Арабы (867—959) С. П. Б. 1902. Բիւզանդական կայսրները ըստ երեւոյթին զաղթեցնում էին երկրի սահմանադրուիները և նրանց յանձնում սահմանի պաշտպանութիւնը թշնամիների յարձակումներից, այսինքն հայերը տնում էին նոյնը, ինչպէս զաղախները Ռուսիայում:

2) Карамзинъ—ibid.

3) Васильевъ—ibid.

Սա միակ դէպքը չէ, որ ռուս իշխանները խնամեական կապեր են հաստատում Բիւզանդիոնի Հայազգի կայսր-ներին հետ. այսպէս Վսէվոլոդ ռուս իշխանը ամուսնանում է Կոնստանդին Մոնոմախոսի աղջկայ հետ, որոնց որդին էր հռչակաւոր ռուս իշխան Վլադիմիր Մոնոմախոսը (1113—1125թ.)¹⁾

Քաղաքական յարաբերութիւնների հետ զուգընթացաբար գնում էին առևտրական յարաբերութիւնները: Պօլիսը այդ միջոցին առևտրական յարաբերութիւնների կենդրոն էր և զբաւում էր ոչ միայն Հայերին, այլ և ամենահեռաւոր ազգերին: X-րդ դարում ռուս վաճառականները՝ Նովգորոդից, Սմոլէնսկից, Ձէրնիգովից և այլն արդէն ունէին Պօլսում իրանց բարձրագոյն և կենդանի առևտրական յարաբերութիւնների մէջ էին տեղացի և եկուոր վաճառականների հետ: 2)

Ռուսները և Բիւզանդացիների մէջ X-րդ դարուց սկըսած շարունակուում են անընդհատ յարաբերութիւններ, ուստի ռուսները բազմաթիւ առիթներ ունէին ի մօտոյ ծանօթանալ կայսրութեան մէջ առաջնակարգ դիրք ունեցող Հայ տարրի հետ, Հայերի բնակչութեան վարչական, պատերազմական և առևտրական ընդունակութիւններին, առևտրական աչքբացութեան, գուցէ և դաւանանքի հետ, եթէ ենթադրենք, որ Բիւզանդիոնում բացի բաղկեղունիկ Հայերից-կային Հայաստանեայց եկեղեցու գաւառներ ևս:

Մ. Բ.

(Կը շարունակուի)

1) Տես այդ մասին և առհասարակ Բիւզանդական յարաբերութիւնների մասին Փ. Կարնովսկի *Изучение Византийской истории и ее тенденциозное приложение въ древнемъ Руси*. Киевъ 1876.

2) А. Бэръ. *Исторія Всемирной Торговли*, пер. Циммермана, 1876 г. стр. 148.